

ББК: 63.3(0)я43

I-906

УДК: 94(100)08

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. – Випуск 4. – 192 с.

У четвертому випуску збірника розглядаються малодосліджені проблеми історії нового та новітнього часу, питання регіоналістики, історіографії та методології. Видання розраховане на науковців, викладачів і студентів.

ББК 63.3 (0)я 43

Редколегія випуску:

Сич О. І., доктор історичних наук, професор
(науковий редактор);

Добржанський О. В., доктор історичних наук, професор;

Марусик Т. В., доктор історичних наук, професор;

Троян С.С., доктор історичних наук, професор (м.Рівне);

Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор;

Холодницький В.Ф., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);

Сахновський Є. В., кандидат історичних наук, доцент;

Піддубний І. А., кандидат історичних наук, доцент.

Літературний редактор – **Луцуп О. В.**

Рецензент – **Юрій М. Ф.**, доктор історичних наук, професор

Друкується за ухвалою Вченої Ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Збірник наукових праць «Історична панорама» включений до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності «Історичні науки» (Додаток до постанови президії ВАК України від 4.07.2006 р. №1 – 05/7 // Бюлетень ВАК України, № 8, 2006 р.)

Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію № 289,
серія ЧЦ від 23.03. 2005 р.

Усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції.

За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редколегії: кафедра історії нового та новітнього часу, факультет історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58 012, тел. (0372) 52 – 27 – 39.

E-mail: hist_panorama@yahoo.com

® „Рута”, 2007.

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

УДК 34(091)«18/20»

Андрій Мінаєв

Гене́за та розвиток соціалістичних ідей в ХІХ – на початку ХХІ ст. (короткий історичний огляд)

Соціалізм, поза будь-якими сумнівами, належить до числа тих глобальних феноменів, вплив яких на історію людства, з одного боку, важко переоцінити, а, з іншого, практично неможливо точно виміряти. Уявити світову історію без соціалізму (спочатку як теорії, а потім як державної практики) є настільки ж неймовірним, як, наприклад, без Римської імперії чи християнської церкви. Філософські, соціологічні та політологічні концепції соціалізму становлять винятково важливий компонент інтелектуальної спадщини людства. Елементи марксистської термінології донині являють собою невід'ємну складову загальнонаукового апарату, тоді як «соціалістична» риторика продовжує широко вживатись у громадсько-політичному житті постсоціалістичних країн, в тому числі й в Україні, викликаючи позитивний відгук у масовій свідомості. Спосіб життя, мислення, побут, матеріальна та духовна культура народів колишнього СРСР носять надзвичайно глибокий відбиток нещодавнього соціалістичного минулого – настільки глибокий, що дослідниками нерідко висувається теза про існування в ХХ ст. окремої соціалістичної цивілізації на теренах однієї шостої частини суходолу. При цьому на теренах колишніх «соцкраїн» соціалізм, як явище далеко не однозначне за суттю та наслідками, яке належить до порівняно недавньої історії, залишається об'єктом не стільки неупередженого наукового аналізу, скільки застосування суджень морально-оціночного характеру.

Автор даної статті не претендує на здійснення всеохоплюючого дослідження «білих плям» історії соціалізму. Стаття являє собою короткий історичний огляд основних проблем, тенденцій та магістральних ліній розвитку соціалістичних теорій у світі в ХІХ – на початку ХХ ст.

Напевно, небагато термінів вживаються у науці, політиці, громадській та культурно-мистецькій сферах настільки часто і, водночас, настільки довільно, як поняття «соціалізм». За влучним висловом американського науковця М. Маля, *«цей термін вживали у сталінській Росії, Китаї часів «культурної революції», соціал-демократичній Швеції, лейбористській Великій Британії, у коопераційній спілці Брук Фарм¹, «червоні кхмери». Крім того, ці різні соціалізми зазвичай заперечували легальність інших і часто проклинали своїх суперників у гострому сектантському тоні»².*

На превеликий жаль, головними критеріями при формулюванні визначень поняття «соціалізм» часто виступали і виступають не наукова об'єктивність, а ідеологічні симпатії/антипатії, відчуття певної інтелектуальної спорідненості, партійна приналежність, і, нарешті, особисті (нерідко на рівні буденної свідомості) уявлення. По суті, чимало самих © Мінаєв А., 2007

визначень дають інформацію не тільки чи не стільки про явище, скільки про позицію автора з цього питання. Так, для харківських науковців-соціалістів С. Белого та Г. Мілюхи поняття «соціалізм» водночас і *«віковічна мрія і вчення про соціально справедливий суспільний устрій»³*, і *«громадсько-політична течія, яка ставить за мету суспільство, що характеризується пріоритетом суспільних інтересів над приватними, переважанням суспільних форм власності при їх різноманітності, високим рівнем демократії та прав людини»⁴*. На думку сучасного українського науковця Т. В. Орлової головне в соціалізмі те, що *«...приватна власність і розподіл прибутків підлягають соціальному контролю, а не визначаються індивідами, які переслідують свої власні інтереси, чи ринковими силами капіталізму»⁵*. З позицій авторів одного з вітчизняних навчальних посібників з політології основою соціалізму є *«ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, соціальному розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості»⁶*. На думку росіянина В. Лазуткіна, *«матеріальна незалежність, демократизм і духовна свобода – ось три кити соціалізму, на яких ґрунтується істина останнього – вільна всебічно розвинута особистість у спілкуванні з собою подібними. Всі збочення, викривлення, «мутації» соціалізму пов'язані з порушенням органічної єдності цих трьох принципів»⁷*. Натомість, для більш ніж скептично налаштованого вище названого М. Маля *«соціалізм – утопія в буквальному значенні цього слова, ...повне втілення соціалізму залишається для царства довірливості, «віри в невидиме, надії на невідоме». Цілком зрозуміло, що соціалізм у значенні дослівному нічого не означає. ... «соціалізм» навіть не являє термін історичних або суспільних наук, швидше, це термін месіанський, напівмагічний; часто навіть стверджували, що найфантастичніші різновиди соціалізму містять у собі щось від світової релігії»⁸*. А скільки з'явилось останніми роками псевдонауковців, які, намагаючись писати свої «шедеври» на догоду напівосвічених обивателів, трактують соціалістичні вчення як «нові форми сатанізму», а Маркса, Енгельса, Леніна, та ін. – як «антихристів»⁹ ...

Отже, не просто багатозначність, але й багатовимірність значення терміну «соціалізм» очевидна. Між іншим, це, до певної міри, визнавалося й у радянські часи (насамперед після утворення режимів «народної демократії» в країнах Східної та Центральної Європи і, особливо, після того, як югославська та угорська моделі соціалізму стали доконаним фактом). Однак, із певним зауваженням. Зокрема, на відміну від більшості наведених вище визначень, радянські енциклопедичні видання не згадували такі «пережитки» буржуазних політики і права, як економічний та політичний плюралізм, високий рівень демократії («пролетарська демократія» не рахується!), соціальних та політичних прав і свобод людини. Так, «Українська радянська енциклопедія» у статті «соціалізм» давала три основних визначення даного явища: *«1) Вчення про суспільство, в якому відсутні експлуатація людини людиною і соціальне пригнічення, стверджується соціальна рівність; спільна*

назва різноманітних соціалістичних вчень. 2) Соціалізм науковий – те саме, що й науковий комунізм (складова частина марксистсько-ленінської ідеології – А.М.). 3) Перша фаза комунізму, суспільний лад, який приходить на зміну капіталізму і заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з комуністичною партією»¹⁰. Принаймні два значення з трьох наведених мають безпосереднє відношення до марксистської інтерпретації соціалізму. Отож, у цьому зовні нейтральному троякому визначенні, по суті, немов у дзеркалі відображений один з основних міфів радянської епохи: дихотомічне уявлення про соціалістичні вчення, схематично поділені на «до» і «крім» або «після». На теоретичному рівні межею служив К. Маркс, відповідно, й соціалістичні ідеї до нього вважались «утопічними», тоді як його вчення «науковим». На рівні практичному таким рубежем оголошувалась діяльність В.І. Леніна, яка завершилась створенням першої в історії соціалістичної держави - держави диктатури пролетаріату. Зрозуміло, що визнання апріорі хибними решти варіантів (до/крім марксизму-ленінізму) не можна вважати нічим іншим, ніж підходом досить вульгарним¹¹.

Складнощі із визначенням і змістом поняття «соціалізм», крім зрозумілої політизованості проблеми (або елементарної кон'юнктурності дослідників), зумовлені ще однією обставиною. Існують суттєві (нерідко кардинальні) розбіжності між, по-перше, соціалістичними соціально-філософськими теоріями чи суспільно-політичними доктринами, по-друге, стратегічною/тактичною діяльністю соціалістів-політиків у боротьбі за владу й, по-третє, реальною практикою соціалістичного державного будівництва. Досить часто при дослідженні проблеми ці розбіжності (як правило, з політичних, ідеологічних міркувань) ігноруються. Так, у радянські часи лідерів РСДРП(б)/ВКП(б)/КПРС прийнято було отожднювати з класиками вчення або своїми попередниками (згадаємо відомі «заклинання» «Ленін – це Маркс епохи імперіалізму!», «Сталін – це Ленін сьогодні!» і т.ін.) задля створення ілюзії безперервності, спадковості розвитку державної ідеології та практики. Протягом останнього десятиліття ми спостерігаємо протилежну тенденцію: з'являються сумнівні тези про, так би мовити, «родові прокляття» соціалізму, його «генетичний код», коли К.Маркс і Ф.Енгельс оголошуються ледь не безпосередніми винуватцями сталінських репресій.

У даній статті мова піде про **соціалізм у широкому розумінні цього терміну**. Під останнім можна вважати *напрямок у суспільній думці (або у реальній практиці державного управління), який наголошує на домінанті колективних, суспільних інтересів над індивідуальними, пріоритеті принципів соціальної рівності й справедливості над приватною економічною свободою*.

Насамперед, наголошуючи на багатозначності соціалістичних уявлень та з метою уникнення певної світоглядної та термінологічної плутанини (притаманної для окремих сьгоднішніх дослідників чи коментаторів проблеми), хотів би виділити три основних виміри, а саме, соціалізм як:

1) Етичне вчення;

2) філософсько-соціологічна теорія;

3) державна практика соціалістичного будівництва.

Тематика статті вимагає зосередити основну увагу саме на другій складовій соціалізму. Однак необхідно також принаймні коротко окреслити й інші виміри.

Етична (морально-етична) складова. У пам'яті старшого та середнього покоління радянської епохи досі зберігається «моральний кодекс будівника комунізму», який об'єднував низку загальнообов'язкових для радянського громадянина приписів. Більшість з них не носили якогось специфічного «марксистсько-ленінського» характеру, являючи собою результат тривалого історичного розвитку традиційної суспільної моралі. Однак варто зазначити, що етична складова соціалізму бере витоки з часів, як кажуть, «сивої давнини». Дозволю собі навести характерну з цього приводу думку відомого російського історика Р. Медведєва: *«Мрії про справедливе суспільство, де всім його громадянам було б добре й цікаво жити, де люди не принижували б і не пригнічували один одного, де ці люди були б вільні й рівні у своїх правах, де їхні проблеми вирішувались на основі справедливості й загальновибраного усіма закону, де «верхи» суспільства визначались тільки повагою й довірою «низів» і повинні були опікуватись спільними інтересами й добробутом, де панували співпраця, злагода й любов до ближнього – мрії про таке суспільство з'явилися ще у найдавніші часи разом із появою приватної власності, нерівністю й пригніченням, багатих і бідних, рабів і рабовласників, станових привілеїв і держави, яка ці привілеї охороняє. У кінцевому підсумку, саме ці мрії, ця жага справедливості породила всі світові релігії, що збереглися дотепер з їх проповіддю миру, злагоди, добра і кращого життя, нехай навіть за межами того, що було прожито»¹².*

Етична складова соціалізму вперше з'явилася в багатьох релігійно-філософських системах стародавнього Сходу, античності й, особливо, у т. зв. есхатологічних і хліластичних вченнях¹³ середньовічних християнських, мусульманських та іудейських селянсько-плебейських сект. Для морально-етичного аспекту ранньосоціалістичних уявлень характерне поєднання освяченого релігійними канонами сприйняття справедливості як общинності, рівності у бідності, заперечення приватної власності тощо¹⁴. Воно є притаманним і для низки ранньокмуністичних утопій доби Нового часу (праці Т. Мора, Т. Кампанелли, Ж. Мельє, Мореллі, Г. Маблі та ін.)¹⁵.

У XIX – на початку XX ст. в середині т.зв. «неокантіанців» (послідовників І. Канта) з'явилося вчення про «етичний соціалізм», який випливав з ідей Канта про моральний імператив¹⁶. Після поразки російської революції 1905 – 1907 рр. окремі представники більшовицької інтелігенції (Луначарський, Богданов) намагалися розробити свій релігійно-етичний варіант соціалізму (який, між іншим, вельми гостро критикувався В.І. Леніним).

Нарешті, сьогодні залишки релігійно-соціалістичних вірувань містяться у поширених в окремих країнах суспільно-політичних доктринах «християнського соціалізму» чи «ісламського соціалізму», ідеологи та

прихильники яких вважають, що вже священні канони цих релігій містять в собі соціалістичні елементи.

Державна практика соціалістичного будівництва. Довго вважалося, що першою практичною спробою реалізувати на практиці соціалістичні ідеї була Паризька Комуна 1871 р. Однак сьогодні переважна більшість науковців визнають, що остання була лише намаганням революційного муніципального органу в умовах безвладдя та військової й господарчої катастрофи надзвичайними заходами розв'язати нагальні проблеми. Отож, першою спробою втілення соціалістичних ідей на практиці була Жовтнева революція 1917 р. в Росії, за якою сталася низка радикальних революцій в Німеччині, Угорщині, Іспанії, революційних та національно-визвольних рухів в колоніальних та напівзалежних країнах. Друга світова війна привела до утворення «світової системи соціалізму», яка охопила Центральну та Східну Європу, СРСР, значну частину Азії (зокрема, Китай, В'єтнам, Лаос та Камбоджу), окремі держави Африки (режими «соціалістичної орієнтації» в Анголі, Мозамбіку, Ефіопії та ін.) та Латинської Америки (Куба, Нікарагуа тощо).

Коротко характеризуючи специфіку моделі «реального соціалізму» (саме так прийнято називати лад, який проіснував на практиці в історії багатьох країн світу в 1917/1918 – 1991 рр.), необхідно виділити такі його особливості:

- **в економіці** – крайній етатизм (вплив державного апарату на соціально-економічні процеси), домінування державної/суспільної власності в економіці, ліквідація або зведення до мінімуму впливу ринку та ринкових відносин;
- **в політиці** – однопартійність, або монополія на вищу владу з боку однієї (комуністичної/соціалістичної/робітничої) партії при номінальній багатопартійності, формально-декоративна роль законодавчих та виконавчих органів влади;
- **в соціальній сфері** – курс на побудову культурно та соціально гомогенного суспільства;
- **в суспільному та ідеологічному житті** – загальна обов'язковість офіційної ідеології марксизму-ленінізму, крайній колективізм, домінування психології «оточеної цитаделі».

Водночас, існували й певні, інколи досить суттєві відхилення від даного шаблону. Так, угорський та югославський різновиди «реального соціалізму» дозволяли наявність елементів економічного, політичного та культурного плюралізму в житті цих країн у 60-х – 80-х рр.

Кінець 80-тих – початок 90-тих рр. ХХ ст. розділили навпіл історичну долю соціалістичних країн: одні (СРСР, країни Східної та Центральної Європи) під тиском низки об'єктивних та суб'єктивних чинників відмовились від соціалістичної ідеології та практики, інші (Китай, В'єтнам) пішли на широке запозичення елементів капіталістичної ринкової економіки при збереженні владних важелів за комуністичними партіями.

Єдиної точки зору на причини краху «реального соціалізму» (тобто моделі соціально-економічного та політичного розвитку, притаманної для СРСР і країн Центральної та Східної Європи) сьогодні не існує. Найпоширенішими є три основні версії.

Згідно першої (вона представлена, зокрема, у раніше згаданого М. Маля), причина провалу «соціалістичного експерименту» полягає у нежиттєздатності глибокої моральної ідеї соціалізму як повної рівності людей. Отож, історія СРСР та його сателітів є «сумішшю ідеологічних ілюзій та банального примусу», коли втрата віри в ідеологію та зменшення примусу неминуче ведуть до розпаду всієї системи¹⁷.

Друга точка зору наголошує на розриві між марксистською теорією та реальним станом речей в СРСР. Її прихильники стверджують, що вади «реального соціалізму» є результатом певних суб'єктивних причин, таких, як бюрократичні виверти чи політичні помилки конкретних державних діячів. Представники цього напрямку пропонують визначати суспільно-політичний лад в країнах соцтабору як «державний капіталізм», або «державний соціалізм», «феодальний соціалізм», або навіть, як «мутантний» тип соціалізму, хворобливе відхилення від марксистської теорії¹⁸.

Нарешті, прихильники третьої гіпотези вбачають причини краху соціалізму в СРСР у «буржуазному переродженні» партноменклатури після смерті Й. Сталіна (насамперед, «групи Брежнєва») та у підривної діяльності американських спецслужб, яким вдалося створити потужну «п'яту колонну зрадників» в керівництві КПРС на чолі з «генеральним перевертнем» М.Горбачовим¹⁹.

Існують і проміжні точки зору, наприклад, така: соціалізм у СРСР мав закономірні викривлення, зумовлені складними обставинами тієї історичної доби, коли формувались основні його засади (жорстокість громадянської війни, збереження традицій зовнішнього капіталістичного і внутрішнього буржуазно-поміщицького ладу, вороже міжнародне оточення тощо), однак він не втратив свого соціального, економічного та гуманістичного потенціалу, отож його знищення – цілком на совісті ренегатів та «перевертнів» з числа «буржуазно переродженої» партноменклатури²⁰. Близької точки зору дотримується іспанець А. Фернандес, який стверджує: «російський комунізм, радянська модель побудови соціалізму народжені самим життям, російською історією, яка завдала траєкторію розвитку. І ця історія визначила фундаментальні відмінності від тих форм, в яких, як вважалося, соціалізм мав би бути втілений у Західній Європі»²¹. Коли ж під час перебудови частина вищого керівництва СРСР почала, як їй здавалося, «виправляти викривлення» з тим, щоб наблизити радянську дійсність до описаного в творах класиків ідеального образу, реальна соціалістична модель просто розпалася.

Втім, потрібно наголосити, що крім країн «соціалістичного табору», існували (й продовжують існувати) держави, які формально належать до розвинутого капіталістичного світу, однак здійснюють (або донедавна здійснювали) своєрідну урядову соціально-економічну політику соціал-

демократичного типу. Найрозвинутіших форм така політика набула в другій половині ХХ ст. в країнах Північної Європи, тому й отримала назву «шведської» або «скандинавської моделі» соціалізму. Основними рисами цієї моделі можна вважати: *плюралізм форм власності* (співіснування приватної, державної й колективної), *етатизм* (політика контролю ринкових відносин з боку держави), *високий ступінь автономії і ключова роль громадських організацій* (профспілок, союзів підприємців, фермерських організацій, об'єднань екологів, жінок, споживачів та ін), *високі прогресивні податки на прибуток* (від 5 до 45 відсотків залежно від розміру прибутку), *сильно розвинута соціальна сфера* (високі соціальні виплати, зокрема допомога по безробіттю нерідко доходить до 90% від зарплати; суттєві бюджетні відрахування на освіту, охорону здоров'я та ін.), *виробнича демократія та принцип соціального партнерства у виробничій галузі тощо*²².

Соціалістичні філософсько-соціологічні теорії та політичні доктрини. Потрібно підкреслити, що для соціалістичних ідей, починаючи з ХІХ ст. і по сьогоднішній день притаманна надзвичайна поліваріантність. Це аж ніяк не дає змогу говорити про соціалізм у теорії як про якесь внутрішньо однорідне явище. Отож, дослідники використовують різні класифікації соціалістичних вчень. Однією з найбільш оптимальних можна вважати наступну: **авторитарний соціалізм** (бабувізм, бланкізм, марксизм-ленінізм, сталінізм, троцькізм, маоїзм), **лібертарний соціалізм** (анархізм, анархо-синдикалізм, анархо-комунізм, деякі напрямки троцькізму та неомарксизму, зокрема, ідеї Франкфуртської соціологічної школи), **демократичний соціалізм** (різні течії соціал-демократії). Концепції як «авторитарного», так і «лібертарного» соціалізму здебільшого наголошують на революційному характері здійснення соціалістичних перетворень, однак по-різному бачать їхні наслідки: для перших характерно визнання революційної держави із тимчасовою диктатурою пригноблених класів, тоді як для других ідеалом є бездержавне суспільство вільних індивідів. Щодо прихильників демократичного соціалізму, то ними основний наголос робиться на еволюційному характері соціалістичних змін – «вростанні» соціалізму в капіталізм при збереженні буржуазно-демократичної моделі держави.

Ранній (утопічний) соціалізм. Варто наголосити, що виникнення цілісних філософсько-соціологічних теорій соціалізму пов'язане з таким явищем кінця ХУІІІ – першої половини ХІХ ст. як промисловий переворот. Останній привів до становлення індустріального суспільства та двох основних виробничих класів: промислової буржуазії та найманих робітників, а, відповідно, й до формулювання двох антагоністичних політичних доктрин – класичного лібералізму та соціалізму. На думку росіянина А. Шубіна, ранній соціалізм являв собою певну форму протистояння не лише наступу капіталізму, але й традиційному суспільству; «він динамічний, він вітає розрив із минулим, однак незадоволений результатами теперішнього»²³.

Власне термін «соціалізм» з'явився у 20 – 30-х рр. ХІХ ст. В 1834 р. у статті французького публіциста П. Леру «Індивідуалізм і соціалізм» вперше було вжито цей термін у значенні кардинально протилежності індивідуалізму

в усіх його проявах у моральному та соціальному житті людини. Вже через рік термін «соціалізм» почав вживатися в Англії серед послідовників Р. Оуена, а в 1842 р. німець Л. Штейн вперше пов'язав ідею соціалізму з тодішнім суспільно-політичним рухом і, зокрема, з розвитком пролетаріату²⁴.

Дослідниками відмічаються наступні визначальні характерні особливості соціалістичних вчень ХІХ – ХХ ст.: по-перше, безперервність і спадковість їхнього розвитку на відміну від спорадичних уявлень минулих епох; по-друге, зв'язок із суспільною практикою, сильний вплив соціалізму на громадсько-політичне життя, утворення політичних партій на основі саме соціалістичної ідеології; по-третє, намагання ідеологів здійснити наукове обґрунтування соціалістичних теорій²⁵. Вже у французького соціаліста-утопіста А. Сен-Сімона відчутним було прагнення пов'язати соціалізм з наукою для того, щоб реорганізувати життя суспільства на наукових засадах. Однак найвідчутніше прагнення поєднати соціалізм із наукою характерно для К. Маркса та Ф. Енгельса.

Першими ідеологами й популяризаторами соціалістичних філософсько-соціологічних теорій стали француз А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є та англієць Р. Оуен. Вони критичували виразки сучасного їм суспільства і виступали за те, щоб створити нову, найбільш досконалу систему людських взаємин і запровадити її в суспільство шляхом просвітництва – тобто пропаганди або практичного прикладу з боку зразкових соціалістичних общин. На їх думку, лише незнання істинних принципів справедливого облаштування суспільства було єдиною перешкодою, що нібито стояла на заваді ідеального життя для всього людства. Соціалісти-утопісти мріяли розкрити очі людству, розробивши нову науку, яка б пояснювала всі закони й закономірності розвитку суспільства. При цьому вони спирались на «райдужно-раціоналістичні» уявлення про досконалість та гармонійність природних властивостей людини, а значить, можливість швидкого перевищення індивідів, формування в них усіх необхідних якостей шляхом перенесення цих індивідів у штучно створену ідеальну обстановку тощо.

Класичний марксизм. Безумовно, найвідоміша і найглобальніша за своїми наслідками соціалістична теорія в історії людства пов'язана з ім'ям **К. Маркса** (1818 – 1883 рр.) та **Ф. Енгельса** (1820 – 1895 рр.). Попри неоднозначність ставлення до їхньої інтелектуальної спадщини на теренах сучасної України та інших держав СНД, повинен відзначити загальну визнаність універсальності та епохальності розробленої ними концепції. Марксизм, поза будь-якими сумнівами, належить до числа тих ідей, які змінюють обличчя світу (питання «істинності» чи «хибності» вчення К. Маркса є надто дискусійним, отож залишимо його за межами статті). Напевно, варто солідаризуватись із відомим британським істориком Е. Хобсбаумом, який зазначав: «Єдиним мислителем доби, який розробляв всеосяжну теорію структури суспільства і суспільних змін, мислителем, який дотепер викликає повагу, був соціальний революціонер Карл Маркс. Він викликав захоплення, чи, принаймні повагу й економістів, й істориків, й соціологів. Це вже само по собі величезне досягнення, тому що його

сучасники (не беручи до уваги економістів) сьогодні вже забуті, навіть у середовищі високоосвічених людей»²⁶.

Соціалістична теорія К. Маркса та Ф. Енгельса, відома як «науковий соціалізм», виникла не на порожньому місці. Вона являла собою синтез ідей їхніх попередників соціалістів-утопістів із новітніми на середину XIX ст. досягненнями гуманітарних та природничих наук. Такими досягненнями на той час були: у галузі філософії – теорії німецьких мислителів І. Канта, Г. Гегеля та Л. Фейєрбаха; у галузі соціології – позитивізм О. Конта та Г. Спенсера; у галузі природознавства – еволюційна теорія Ч. Дарвіна.

Теорія К.Маркса та Ф.Енгельса – надзвичайно складна й внутрішньо неоднорідна (дослідники нерідко протиставляють «раннього Маркса» «пізньому») система, яка охоплювала багато сфер життєдіяльності людини та суспільства, отож докладно проаналізувати її в межах оглядової статті просто неможливо. Ця теорія складалася з трьох складових: марксистської філософії та соціології (діалектичний та історичний матеріалізм), марксистської політичної економії (критика капіталістичної економіки) та марксистської революційної теорії.

Згідно з марксистською діалектико-матеріалістичною філософією, матеріальний світ (в тому числі людське суспільство) не є статичним, а перебуває у постійному діалектичному русі/розвитку, джерелом для якого виступають внутрішні суперечності. Відповідно, за філософією історії К. Маркса і Ф.Енгельса, фундаментом будь-якого суспільства виступає матеріальний базис, який є первинним, тобто визначальним щодо надбудови – політики, релігії, філософії та мистецтва (саме ця теза давала можливість противникам Маркса небезпідставно звинувачувати його в економічному детермінізмі). Саме зміни у матеріальному базисі зумовлюють і зрушення у всіх інших напрямках життєдіяльності суспільства. Основою же базису є спосіб виробництва матеріальних благ, що включає як технічну сторону та осіб, зайнятих у виробництві (продуктивні сили), так і відносини, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання виробленої продукції (виробничі відносини). У сукупності ж зміни у способі виробництва й визначають самий процес історичного розвитку суспільства, який відбувається поступально, проходячи при цьому ряд етапів (суспільно-економічних формацій). Кожній формації відповідає наявність двох основних виробничих класів (рабовласники і раби, феодалі й залежні селяни, капіталісти й найманий пролетаріат), які визначаються ставленням до власності на основні засоби виробництва. Виходячи з того, що один з цих класів є експлуаторським, а інший експлуатованим, класичний марксизм вважав державу, як таку, політичним інструментом для забезпечення економічного панування, а, отже, для придушення незадоволення з боку експлуатованих класів суспільства.

Специфіка ж марксистської революційної теорії полягала у визнанні основою суспільних змін класову боротьбу, вищою формою якої є соціальна революція, а рушійною силою останньої в умовах зрілого (доведеного до логічного завершення) капіталізму об'єктивно мав виступати пролетаріат.

Робітничий клас у процесі світової революції (яка мала розпочатись в найрозвинутіших індустріальних країнах) повинен шляхом встановлення власної диктатури («диктатури пролетаріату») зламати опір експлуаторських класів та поступово привести світ до комуністичного суспільства. Останнє ж характеризується не лише зникненням приватної власності на засоби виробництва, класів та соціальної нерівності, але й ліквідацією навіть професійного розподілу праці.

Необхідно відзначити, що самі Маркс та Енгельс вважали головним здобутком марксизму (чому й з'явилася назва «науковий соціалізм») діалектико-матеріалістичний науковий метод, за допомогою якого прихильники соціалізму можуть здійснювати аналіз як реальної дійсності XIX ст., так і всієї історії людства, включно з походженням самої людини та людського суспільства²⁷.

Уже невдовзі після виникнення, марксизм, завдяки своїй стрункості, системності, логічності викладу та зв'язку з методикою наукових досліджень, набув надзвичайно широке коло прихильників. Саме на засадах марксизму був організований II Інтернаціонал, що об'єднав наявні на кінець XIX – початок XX ст. пролетарські партії, які отримали назву «соціалістичних» або «соціал-демократичних» (хоча в 40-х – 50-х рр. XIX ст. К. Маркс та Ф. Енгельс ідентифікували своїх прихильників як «комуністів»).

Водночас, варто зазначити, що марксизм, ставши домінуючою революційною соціалістичною силою у світі, не являв, втім, єдину теорію соціалізму. Так, досить популярними були дрібнобуржуазні соціалістичні теорії французьких бланкістів, російських народників, європейських анархістів (бакуністів і прудоністів) тощо. У Західній Україні в кінці XIX ст. неабиякою популярністю користувалася концепція т. зв. «радикалізму» М. Драгоманова, прихильником якого був, між іншим, й український письменник та громадський діяч І. Франко. Чималий внесок у розвиток соціалістичної теорії на рубежі XIX – XX ст. зробив український економіст та соціолог М. Туган-Барановський²⁸.

«Великий розкол» у марксизмі. Внутрішня неоднорідність вчення Маркса ще за його життя створила певні підстави для виникнення в надрах марксизму окремих течій. Отож, протягом XX ст. марксизм переніс кілька розколів. Головними «каменями спотикання» стали погляди на співвідношення революцій та еволюцій в суспільно-історичному процесі, а також на історичні рамки та історичну обмеженість капіталізму.

Перша світова війна, а згодом і Жовтнева революція 1917 р. остаточно розкололи світовий марксизм на, принаймні, дві гілки: **реформізм** (партії якого відкинули курс на соціальну революцію й виступали за реформування капіталізму; вони зберегли назву соціал-демократів.) та **революційний марксизм**, уособленням якого став **більшовизм** або **комунізм** (спирався на ідеологію марксизму-ленінізму). Цей розкол, безумовно, був одним із найглибших в історії марксизму. На сьогодні немає однозначних оцінок його причин. В радянській історіографії він традиційно пояснювався суб'єктивними факторами: відходом лідерів європейських соціал-демократій

від таких визначальних принципів класичного марксизму як інтернаціоналізм, «пролетарська солідарність» (більшість з них насправді підтримували свої національні уряди під час Першої світової війни); запереченням безумовної необхідності соціальної пролетарської революції та встановлення революційної диктатури пролетаріату тощо; поширенням серед лідерів II Інтернаціоналу ідей щодо можливості мирного реформування капіталізму²⁹.

Останнім часом почали з'являтися нетривіальні пояснення причин розколу. Так, російський дослідник В. Волконський тлумачить його в цивілізаційному контексті; на його думку, «*нішов цей розкол по тій самій лінії Схід-Захід, по якій розкололася християнська церква в XI столітті. ...специфіка цих двох шляхів доводить, що ми маємо справу з глибинними цивілізаційними відмінностями, які виявилися багато в чому стабільнішими, ніж соціально-економічні умови життя суспільства*»³⁰. В. Волконський переконаний, що загальна обов'язковість марксистської формаційної схеми прирекла марксистів незахідних країн зі слабким розвитком капіталізму (як, наприклад, Росія) на нестерпну для них роль: замість того, щоби боротися з капіталізмом, вони повинні були допомагати його розвитку (а значить, і неминучому розшаруванню суспільства, і злигодням трудящих)! Натомість висновок Леніна про можливість безпосереднього соціалістичного шляху для країн із нерозвинутим капіталізмом означав відмову від безальтернативності західної моделі розвитку, і враховував особливості таких країн із «азійським способом виробництва», як Росія, Китай та ін.³¹

Однак, як би там не було, розкол марксизму на дві гілки став незаперечним фактом. Представники обох відгалужень звинувачували один одного у відході від марксового вчення й з часом почали ставитись до колишніх соратників гірше, ніж до найзапекліших ворогів (так, в 30-х рр. XX ст. Комінтерн висунув хибну концепцію «соціал-фашизму», яка оголошувала соціал-демократів «лівим крилом фашизму»). Втім, варто зазначити, що, віддаючи данину марксистській термінології та риториці, як соціал-демократи, так і комуністи суттєво відійшли від певних основних положень класичного марксизму.

В.І. Ленін та комунізм. Засновником світового комуністичного руху став лідер російських більшовиків В. І. Ульянов (Ленін). Не будучи кардинальним реформатором марксизму (більше того, будучи за формою ортодоксальним марксистом), Ленін, тим не менше, здобув широку відомість як інтерпретатор марксового вчення та революціонер-практик. Його теоретична спадщина вже незабаром після смерті почала тлумачитись, поперше, як «марксизм епохи імперіалізму та пролетарської революції» (Й.Сталін), тобто як подальший творчий розвиток ідей Маркса – марксизм-ленінізм, а, по-друге, як спроба пристосувати марксизм до соціально-економічних та політичних реалій Росії та інших країн із слабкорозвинутими капіталістичними відносинами. Небезпідставно вважається, що крім марксизму, одним з джерел формування ленінської революційної концепції стала «теорія змовництва» «російського бланкіста», народника П. Ткачова,

згідно з якою, невелика група революціонерів, дезорганізувавши діяльність важливих державних інститутів, здатна захопити владу шляхом змови з тим, щоб надалі використовувати державний апарат насильства з метою революційного перетворення суспільства.

Говорячи про теоретичну спадщину В. Леніна, потрібно насамперед виділити ідеї, які були виразно новаційними щодо класичного марксизму. Такими ідеями слід вважати наступні.

По-перше, концепція «партії нового типу» - партії «професійних революціонерів», згуртованих на засадах демократичного централізму та озброєних марксистською теорією. Суть даної концепції полягає в тому, що, оскільки пролетаріат, на переконання Леніна, сам по собі здатний виробити лише «тред-юніоністську свідомість», тобто вести економічну боротьбу за покращення свого соціального становища, то революційна соціалістична ідеологія у пролетарській масі може бути привнесена виключно зовні, невеличким, тісно згуртованим об'єднанням професійних революціонерів-марксистів.

По-друге, теорія імперіалізму як вищої й останньої стадії капіталізму – капіталізму паразитичного й загниваючого, яка була висунута Леніним під час Першої світової війни. У ній обґрунтовувалася ідея неминучості імперіалістичних війн та економічних криз, які знекровлюють капіталізм і прискорюють тим самим соціалістичну революцію.

По-третє, ідея Росії як «слабкої ланки в ланцюгу світового капіталізму»: всупереч класичним марксистським уявленням, що соціалістична революція повинна відбутися насамперед у найрозвинутіших капіталістичних країнах, Ленін намагався довести можливість такої революції саме в Російській імперії.

По-четверте, еретична для класичного марксизму думка про те, що в умовах Росії задля перемоги соціалістичної революції пролетаріат, як найбільш організована сила і гегемон революції, повинен виступити в союзі з чисельним бідним селянством³².

Нарешті, по-п'яте, після спаду революційного руху в Європі на початку 20-х рр., Леніним висувалася ідея про те, що перемога соціалізму можлива не одразу в світовому масштабі, а спочатку в окремо взятій країні, отож імовірним є період більш або менш тривалого співіснування соціалізму та капіталізму.

Перелічені вище положення невдовзі були по суті «канонізовані» під назвою «марксизм-ленінізм». Окремі з них у дещо доповненому Й. Сталіним вигляді проіснували під офіційною назвою «ідеї Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна» до середини 50-х рр. У цілому ж марксизм-ленінізм як філософська основа наукового пізнання та офіційна ідеологія радянського суспільства у майже незмінному вигляді проіснував в СРСР та країнах «народної демократії» до кінця 80-х – початку 90-х рр.

Розколи в світовому комуністичному русі. Комуністичний рух аж ніяк не являв собою монолітного з ідейної точки зору явища, попри намагання деяких ідеологів (в тому числі радянських) законсервувати

марксизм-ленінізм, оголосивши його єдиною і незмінною істиною в останній інстанції. Зникнення живої дискусії в середині комуністичних партій призвело до двох наслідків: по-перше, до догматизації марксистсько-ленінської філософії в СРСР та інших країнах «реального соціалізму», і, по-друге, до кількох серйозних розколів у світовому комуністичному русі.

Водночас потрібно відзначити, що в межах західноєвропейської комуністичної соціальної та політичної філософії міжвоєнної доби інколи працювали глибокі нетривіальні мислителі, які далеко виходили за рамки радянського ідеологічного офіціозу. Одним з таких мислителів був лідер італійських комуністів **А. Грамші**³³ (1891 – 1937 рр.). Він, зокрема, критикуючи притаманний марксизму економічний детермінізм, стверджував, що фактори людської свідомості і волі є визначальними при формуванні соціально-економічного базису суспільства, отож будь-якій революції має передувати період інтенсивної культурної підготовки, «делегітимізації» ідеологічних, морально-етичних та правових інституцій суспільства, які підтримують «status quo». Грамші вважав, що найважливішими взаємопов'язаними факторами політики є «воля» та «згода». Для руйнування старого ладу достатньо лише волі, однак революційне творення нового вимагає заохочення можливих союзників на основі згоди. Таким чином, революція завжди здійснюється не одним класом, а класовим союзом, «новим історичним блоком», цілі учасників якого не є однаковими. При цьому «клас-гегемон» повинен долати «класовий егоїзм» і усвідомлювати інтереси своїх потенційних союзників, приймаючи їх близько до серця як свої власні. Для цього потрібні «авангард», здатний збагнути високі інтереси і поширити їх серед «класу-гегемона». Таким авангардом Грамші вважав ліву інтелігенцію, що має розповсюджувати свої ідеї через громадянське суспільство, сукупність громадських добровільних організацій. Сам А. Грамші загинув у фашистській в'язниці, однак висловлені ним думки вже в 70 – 80-х рр. XX ст. стали основою для формування досить впливового в світовому комуністичному русі напрямку «єврокомунізму».

Безумовно, вперше комуністичні партії втратили свою монолітність у 30-х рр., коли вигнаний з СРСР один з найвпливовіших лідерів Жовтневої революції **Л.Троцький** на підставі ліворадикальної критики сталінської моделі «соціалізму в окремо взятій країні», створив у країнах Західної Європи та Америки організації своїх прихильників, об'єднаних згодом у т.зв. «Робітничий ІV Інтернаціонал». Серед його найбільш плідних з точки зору розвитку лівомарксистської критики сталінізму ідей стала концепція «радянського термідора», розроблена ним у середині 20 – 30-х рр.³⁴ Найбільш докочаного вигляду дана концепція набула в його останній праці «Зраджена революція»³⁵. У ній Троцький охарактеризував СРСР як «деформовану робітничу державу перехідного типу» між капіталізмом і соціалізмом, тобто таку, що в економіці продовжує загальний курс на соціалістичні перетворення, проте політичний устрій якої є деформований пануванням бюрократії, що поступово трансформується у новий правлячий клас. Розглядаючи специфічний суспільно-політичний лад в СРСР 30-х рр., який,

на думку теоретика, застиг на проміжній стадії між капіталізмом і соціалізмом, він вважав, що у будь-який момент майбутнього ця рівновага може порушитись і тоді «партійна бюрократія» сама реставрує капіталізм. Передбачливість Л. Троцького у цьому питанні важко недооцінити.

Більш суттєвий розкол світового комуністичного руху стався після XX з'їзду КПРС в 1956 р. Тоді утворилися, по суті, три напрямки: по-перше, компартії, які визнали критику сталінізму (КПРС і партії країн Центральної та Східної Європи); по-друге, компартії, які залишилися на сталіністських позиціях (КП Китаю, Албанії, частково Північної Кореї та ін.); по-третє, компартії Західної Європи, які, взявши за основу теорію італійського комуніста А. Грамші, почали в 70-х – 80-х рр. XX ст. переходити на позиції т.зв. «єврокомунізму»³⁶ (компартії Італії, Іспанії, Австрії, Великої Британії, Нідерландів, деякий час Франції та ін.). В загальних рисах концепція «єврокомунізму», батьками якої вважаються лідери італійських комуністів Е. Берлінгуер та іспанських С. Карільйо, передбачала поліцентризм у світовому комунізмі (критика керівної ролі КПРС в міжнародному комуністичному русі), відкидання ідеї необхідності соціальної революції та встановлення диктатури пролетаріату, визнання багатопартійності та демократичних інститутів ліберальної держави, компроміс із буржуазно-ліберальними партіями тощо. Хоча «єврокомуністи» заперечували свою єдність з соціал-демократами, втім, беззаперечним є те, що більшість своїх положень вони запозичили саме з ідейного арсеналу західноєвропейської соціал-демократії.

Соціалістична думка кінця XX – початку XXI ст. Починаючи з 60-х рр. найбільш розвинуті країни світу почали переходити до т.зв. «постіндустріального суспільства». У процесі цього переходу відбулися радикальні трансформації у соціальному та виробничому статусі робочого класу. З огляду на це, в громадській та філософсько-соціологічній думці починають поширюватись дві тенденції: по-перше, у суспільстві зникає інтерес до ідеологій як таких (у суспільствознавстві це отримало назву «смерть ідеологій»³⁷); по-друге, набуває неабиякого поширення теорія «конвергенції (тобто взаємопроникнення) двох систем» (Р. Арон, П. Сорокін, китайські суспільствознавці кінця XX ст.). Взірцем такої конвергенції, на думку прибічників даної теорії, можуть бути «скандинавський соціалізм»³⁸ та китайська модель модернізації, яка показує високу ефективність у сучасних умовах. Обидва приклади демонструють поєднання елементів соціалістичної та капіталістичної систем у соціально-економічному житті даних суспільств.

Тим не менше, необхідно визнати, що соціалізм, і вужче, саме марксизм був домінуючою суспільною ідеологією XX ст. Він унікальним чином став ідейно-філософською основою як радикальних соціальних революцій (Росія, Китай, країни Азії та Латинської Америки), національно-визвольного руху колоніальних та напівзалежних країн, так і соціал-демократичних реформ (країни Західної та Північної Європи).

З іншого боку, саме марксизм (у вигляді «неомарксизму») став основою інтелектуального життя провідних країн світу. Так, марксизм, позбавлений свого революційного змісту, ліг в основу цілого напрямку

західної соціології – «соціології конфлікту» (американський соціолог Р. Дарендорф та ін.). До неомарксистів можна віднести стільки мислителів із світовим ім'ям, що лише перелік їхніх прізвищ займе не одну сторінку (варто назвати лише Ф. Броделя, Е. Хобсбаума, Г. Маркузе, Ю. Хабермаса і багатьох інших)³⁹.

Неомарксизм поряд із анархізмом та радикальним марксизмом (троцькізмом та маоїзмом) був фундаментом для ідеології масового молодіжного протесту, який охопив країни Західної Європи та США в 60-х рр. XX ст. Неабиякий інтерес до марксизму проявляється у Сполучених Штатах. Зокрема, на початку 90-х рр. XX ст. марксизм завоював сильні позиції на юридичних факультетах Гарвардського, Стенфордського та Джорджтаунського університетів; з'явилися інтелектуальні видання марксистського напрямку, виник навіть такий напрямок у марксизмі як «марксистський фемінізм» тощо⁴⁰. Саме неомарксистською є ідейно-філософська основа сучасного антиглобалістського руху. Так, західний мислитель, засновник впливової концепції «світ-системного аналізу» І. Валерстайн ще в 70 – 90-х рр. XX ст. вважав, що Марксова модель класового антагонізму «буржуазія – пролетаріат» із початком процесів глобалізації світових соціально-економічних, політичних та культурних процесів, по суті, поширюється на міжнародні стосунки: периферія - «світовий пролетаріат» (слаборозвинуті країни Азії, Африки та Латинської Америки) протистоїть сьогодні ядру сучасної «світ-економіки» - «світовому капіталісту» (країни «золотої мільярду»)⁴¹.

В умовах загострення екологічних проблем протягом останніх десятиліть досить поширеним у світі став т.зв. «**екологічний соціалізм**», який інколи вважається однією з течій анархо-синдикалізму останньої третини XX ст. Теоретики й прихильники останнього виступають із протестом проти індустріальної, машинної цивілізації, зазначаючи, що людина послідовно знищує основи власного життя, а також життя прийдешніх поколінь. При цьому безпосереднім винуватцем екологічної катастрофи, що невинно насувається, оголошується індустріальна економічна система, яка, прагнучи безмежного збільшення виробництва, споживання, накопичення та матеріального добробуту, цим самим краде енергію, сировину та людські ресурси. Альтернативу «екологічні соціалісти» вбачають у суспільстві на засадах самоврядування «місцевих спільнот», які мають функціонувати поза ринковою економікою, виробляючи менше корисних предметів, але збільшуючи термін їхньої експлуатації і обсяги вільного часу у членів общини⁴².

Сьогодні буквально «на очах» радикалізуються народи Латинської Америки. Так, у Нікарагуа президентом у листопаді минулого року було обрано лідера сандиністської революції 1979 р. «команданте» Д. Ортега; Венесуела переживає радикальні соціалістичні реформи президента У. Чавеса і т. ін.⁴³ Ідеологічною основою боротьби латиноамериканців із американським «неоімперіалізмом» є саме соціалізм, переважно у

марксистському (часто радикально-марксистському) та неомарксистському його вигляді.

Перебільшенням було б вважати, що повністю завмерла марксистська інтелектуальна думка на теренах нинішніх чи колишніх країн соцтабору. Так, в Росії досить плідно протягом останнього десятиліття працюють філософи, історики й соціологи неомарксистського напрямку, серед яких неабияке визнання здобули А. Бузгалін та А. Колганов⁴⁴; виходить (принаймні видавався на рубежі століть) вельми цікавий міжнародний марксистський аналітичний журнал «Альтернативи», у якому друкувалися науковці-марксистисти Росії та країн СНД і навіть західних держав.

На відміну від СРСР, з притаманною йому застиглістю та догматизацією марксистської думки, інтелектуали комуністичного Китаю вносять посильну лепту в розвиток марксистської філософії. Зокрема, загального поширення протягом 90-х рр. XX ст. у цій країні набула філософська течія «практичного матеріалізму», згідно з якою «людина є вихідним пунктом та кінцевою метою марксизму»; представники течії акцентують перехід стрижневого напрямку філософських досліджень до «молодого Маркса» (при цьому підкреслюється суттєва різниця між поглядами власне Маркса та ідеями Енгельса, Леніна, Сталіна й Мао Цзедуну)⁴⁵. «Практичний матеріалізм», що наголошує на «гуманізації марксизму» й трактує останній як теорію герменевтики, яка пояснює все за допомогою практичної діяльності, є сьогодні альтернативою офіційній в Китаї філософії діалектичного й історичного матеріалізму⁴⁶.

Отож, соціалізм являє собою надзвичайно багатогранне й багатовимірне явище в світовій історії. Якщо етичне вчення соціалізму містилося в інтелектуальній думці людства з найдавніших часів, то соціалістичні філософсько-соціологічні теорії та політичні доктрини (квінтесенцією яких є марксизм), стали одним із закономірних наслідків виникнення «індустріальної цивілізації». Наймасштабнішою серією спроб практичного соціалістичного будівництва стали Жовтнева революція 1917 р. в Росії, встановлення режимів «народної демократії» в Центральній та Східній Європі, а також радикальні революції в азійських країнах після Другої світової війни. Сьогодні, попри крах «реального соціалізму» та неодноразові розколи світового соціалістичного/комуністичного руху, ні соціалістичні ідеї в цілому (як синонім соціальної рівності та доміанти суспільної корисності), ні марксизм зокрема, не вичерпали своєї творчої сили та своєї привабливості в очах широких верств населення і набувають нової актуальності в умовах глобалізації.

Примітки:

¹ Община у штаті Массачусетс (США), де в 40-х рр. XIX ст. здійснювався експеримент з практичного впровадження однієї з утопічних моделей соціалізму.

² Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917 – 1991 / Пер. з англ. – К.: Мегатайтп, 2000. – С. 29.

³ Бельї С.Н., Милоха Г.В. Социализм: вчера, сегодня, завтра. – Харьков, 1999. – С. 5.

- ⁴ Там само. – С. 107.
- ⁵ Орлова Т.В. Історія сучасного світу: Навч. посіб. – К.: «Знання», 2006. – С. 163.
- ⁶ Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 1998. – С. 356.
- ⁷ Лазуткин В. Еще раз о понятии «социализм»: гуманистический идеал // *Альтернативы*. – 1999. - № 1. – С. 156.
- ⁸ Маля М. Вказ. праця. – С. 30.
- ⁹ Див. напр., такий зразок «історичного дослідження», як: Каныгин Ю.М. Роковой XX век: Историко-публицистическое исследование. – К.: Кобза, 2005. – 576 с.
- ¹⁰ Кудрицкий А.В. Социализм // *Украинская Советская Энциклопедия*. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1984. – Т. 10. – С.264.
- ¹¹ Справедливості заради потрібно зазначити, що певні підстави для такого стану речей створили самі К. Маркс та Ф. Енгельс, які у «Маніфесті Комуністичної Партії» дали розгромну характеристику іншим напрямкам соціалізму крім заснованого ними (див.: Маркс К., Энгельс Ф. *Манифест Коммунистической Партии* // Маркс К., Энгельс Ф. *Избранные произведения*. В 3-х т. Т.1. – М.: Политиздат, 1980. – С. 127 - 137). За це ортодоксальних марксистів неодноразово звинувачували в «сектанстві».
- ¹² Медведев Р. Кризис марксизма? // *Альтернативы*. – 1995. - № 4. – С. 2-3.
- ¹³ Есхатологія – вчення про кінець світу і долю людства, які у найрозвинутішому вигляді існують в месіанських монотеїстичних релігіях (їудаїзм, християнство, іслам). Хіліазм (міленаризм) – сукупність релігійно-утопічних вчень про друге пришестя Христа та настання його тисячолітнього царства, характерних для середньовічних селянсько-плебейських радикальних сект.
- ¹⁴ Див. докл.: Белый С.Н., Милоха Г.В. Вказ. праця. – С. 7 – 12; Хилястический социализм // Шафаревич И.Р. Социализм как явление мировой истории. - <http://shafarevich.voskres.ru/a2.htm>; Античный социализм // Шафаревич И.Р. Социализм как явление мировой истории. - <http://shafarevich.voskres.ru/a3.htm>; Социализм ересей // Шафаревич И.Р. Социализм как явление мировой истории. - <http://shafarevich.voskres.ru/a4.htm>.
- ¹⁵ Белый С.Н., Милоха Г.В. Вказ. праця. – С. 12 – 18; Социализм философов // Шафаревич И.Р. Социализм как явление мировой истории. - <http://shafarevich.voskres.ru/a7.htm>.
- ¹⁶ Белый С.Н., Милоха Г.В. Вказ. праця. – С. 39.
- ¹⁷ Див. докл.: Маля М. Вказ. праця. – С. 521 – 526.
- ¹⁸ Волконский В. Социализм в ракурсе теории цивилизаций // *Альманах «Восток»*. – 2004. - № 9 (21), сентябрь. - http://www.situation.ru/app/j_art_554.htm.
- ¹⁹ Доленко А.Н. Классовая борьба в СРСР в 1970 – 80 годы и реставрация капитализма (исторические очерки). – М.: «ВИП», 1996. – 264 с.
- ²⁰ Гетьман Н. Контрреволюция в СССР // *Вибір*. – 1998. - № 3-4. – С. 104 – 163.
- ²¹ Фернандес А. Пути левой интеллигенции: коммунизм, еврокоммунизм, советский проект // *Альманах «Восток»*. – 2003. - № 2. – http://www.situation.ru/app/j_art_36.htm.
- ²² Див. докл.: Блудов Ю. Так что же такое «шведский социализм»? // *Вибір*. – 1996. - № 1 – 2. – С. 121 – 125; Перегудов С. Социал-демократическая модель общественных отношений // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1990. – № 5. – С. 5 – 20.
- ²³ Шубин А. Два социализма: взгляд из XXI века. - http://history-futur.newmail.ru/Soc1.htm#_edn4.
- ²⁴ Что такое социализм? // *Социал-Демократический Союз Молодежи Санкт-Петербурга*. - <http://www.sds.m.far.ru/?tr=socium>.
- ²⁵ Див., напр.: Что такое социализм...
- ²⁶ Цит. за: Сич О.І. У пошуках втраченої парадигми або «про бідний марксизм замовте хоч слово...» // *Вісник Чернівецького обласного філософського товариства*. – 2006. – № 1. – С. 115.
- ²⁷ Медведев Р. Вказ. праця. – С. 9.

- ²⁸ Белый С.Н., Милоха Г.В. Вказ. праця. – С. 40 – 44.
- ²⁹ Див., напр.: *Учение, преобразующее мир*. – К.: Политиздат Украины, 1980. – С. 119, 120, 123 – 124.
- ³⁰ Волконский В. Вказ. праця. Між іншим, аналогічний погляд на більшовизм як революційний варіант російського «традиціоналізму», однак у контексті причин його перемоги у громадянській війні, а також особливостей побудованого в СРСР суспільства висловлював відомий російський філософ, політолог і публіцист С. Кара-Мурза (див.: Кара-Мурза С.Г. *Советская цивилизация. От начала до Великой победы*. – М.: Издательство Эксмо, Издательство Алгоритм, 2004. – 640 с.). Останній розглядав громадянську війну як цивілізаційний конфлікт, по-суті, продовження військовими засобами боротьби між «західниками»-лібералами й меншовиками з одного боку й «почвенниками»-більшовиками з іншого, причому селянська община – основа тодішнього російського суспільства – зайняла бік саме більшовиків.
- ³¹ Волконский В. Вказ. праця.
- ³² Вже у 30-х – 50-х рр. положення про «слабку ланку капіталізму» та необхідність союзу з селянством знайшли свою подальшу розробку у лідера китайських комуністів Мао Цзедуна. Останній висловлював впевненість, що центр революційного руху перемістився з Заходу (Європи) на Схід (в Азію), а також розробив власну концепцію революційної війни для селянських країн «третього світу», виходячи з тези «села оточують міста».
- ³³ Про оригінальну марксистську концепцію А. Грамші див. докл.: Грецкий М. Антонио Грамши // *Альтернативы*. – 1995. - № 3. – С. 139 – 157; Мигаль С. А. Грамши о проблеме национального и интернационального в политике левых партий // *Вибір*. – 1998 - № 1-2. – С. 180 – 191; Лестер Дж. Теория гегемонии Антонио Грамши и ее современное звучание // *Альтернативы*. – 1999. - № 1. – С. 39 – 62.
- ³⁴ Див., напр.: Троцкий Л.Д. *Новый курс* // Троцкий Л.Д. *К истории русской революции*. – М.: Политиздат, 1990. – С. 167; Троцкий Л.Д. *Сталинская школа фальсификаций: Поправки и дополнения к литературе эпигонов*. – М.: Наука, 1990. – С. 146-151.
- ³⁵ Троцкий Л.Д. *Преданная революция*. – М.: НИИ культуры, 1991. – 256 с.
- ³⁶ Див. докл.: Фернандес А. Вказ. праця.
- ³⁷ Приблизно з того періоду в соціальних та політичних науках країн Заходу поширилась вірно підмічена російським філософом О. Зинов'євим тенденція до заміни слова "ідеологія" виразами "суспільна свідомість", "світогляд", "соціалізація", "індоктринація" та ін., тоді як термін "ідеологія" почав вживатись переважно у негативному значенні (Зинов'єв А.А. *Запад*. – М.: Издательство Эксмо, 2003. – С. 272).
- ³⁸ Ю.Блудов, зокрема, зазначає наступне: «...в Швеції спостерігається синтез двох систем. Капіталістична приватна власність виробляє прибуток, який потім розподіляється через соціалістичну систему розподілу» (Блудов Ю. Вказ. праця. – С. 125).
- ³⁹ Див.: Сич О.І. Вказ. праця – С. 115 – 116.
- ⁴⁰ Там само. – С. 117.
- ⁴¹ Див. докл.: Завалько Г. *Мировой капитализм глазами И.Валлерстайна* // *Альтернативы*. – 1998. - № 4. – С. 166 – 182.
- ⁴² Белый С.Н., Милоха Г.В. Вказ. праця. – С. 76.
- ⁴³ Див., напр.: *Mass Media: Лидер сандинистов Д. Ортега победил на выборах президента Никарагуа*. 8 ноября 2006 г. - <http://www.rambler.ru/news/politics/0/9057722.html?print=1>; *Социализм XXI века: диктатура Уго Чавеса* // *Новости NEWS.rin.ru*. 16 апреля 2007 г. - <http://news.rin.ru/news///120810/all-chronol/>; *Уго Чавес Будет править пожизненно* // *Важно.ру*. 19 января 2007 г. - <http://www.vazhno.ru/important/article/4991/>; *Чавес обещает построить социализм XXI века* // *Газета.ру*. 14 апреля 2007 г. - http://www.gazeta.ru/news/lenta/2007/04/14/n_1057316.shtml.
- ⁴⁴ Павловский В.В. К вопросу диалектико-материалистического понимания истории // *Вісник Чернівецького обласного філософського товариства*. – 2006. - № 2. – С. 5 – 26.

⁴⁵ Чжао Янь, Ань Циньянь. Идеиное течение «практического материализма» в современном Китае // Вестник Российского философского общества. – 2006. - № 4. – С. 65 – 70.

⁴⁶ Там само.

Андрей Минаев

**Генезис и развитие социалистических идей в XIX - начале XXI вв.
(короткий исторический обзор)**

Статья представляет собой короткий исторический обзор основных проблем, тенденций и магистральных линий развития социалистических теорий в мире в XIX - начале XXI вв.

Andriy Minaev

**The genesis and the development of the socialistic ideas
in the XIX – at the beginning of the XXI centuries
(the short historical review)**

The article is the short historical review of the basic problems, tendencies and the main lines of the development of the socialistic theories in the world in the XIX – at the beginning of the XXI centuries.

Надійшла до редколегії 21.05.2007.

УДК 81(470+571)(092)

Оксана Павлюк

**Евразийская концепция культуры
Николая Трубецкого**

Евразийство опиралось на богатое интеллектуальное прошлое и зарождалось в период между двумя мировыми войнами. Движение евразийства объединило вокруг себя высокообразованных интеллектуалов, интересы и специализация которых были различны: экономическая география, этнография, языкознание, философия, история, религия, востоковедение, география, музыка и др.

Из этой встечи между разными науками, разными взглядами на мир и родилась идеология, претендовавшая на универсальность, на полноту охвата, располагавшая внутренней логикой, объединяющей эти науки вокруг одного и того же понятия – «Евразия»¹.

Движение евразийства включало в свои ряды многих выдающихся деятелей русской эмиграции – географа и экономиста П. Н. Савицкого, этнографа, культуролога, лингвиста Н. С. Трубецкого, лингвиста Р. О. Якобсона, философа Л. П. Карсавина, историка Г. В. Вернадского, критика музыковедом П. П. Сувчинского, религиозного мыслителя Г. В. Фроловского,
© Павлюк О., 2007